ACTA LINGUISTICA LITHUANICA
LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI XLII (2000)

Rita MILIŪNAITĖ
Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

NAUJI KALBOS REIŠKINIAI: NATŪRALIOJI IR DIRBTINĖ ATRANKA

Bendrinę kalbą ir ją vartojančią visuomenę saisto dvejopi santykiai – besiklostantys stichiškai ir remiami sąmoningos kalbinės veiklos. Mes esame linkę daugiau kalbėti apie sąmoningąją bendrinės kalbos (toliau – bk) funkcionavimo pusę – svarstome norminimo principus, pačias normas, apskritai bk tvarkybos reikalus, o ta stichiškoji pusė yra atsidūrusi tarsi šešėlyje. Tačiau nereguliuojama bk vartosena taip pat neišleistina iš akių, nes kaip tik joje ir kristalizuojasi normos, „patikrinamas" kalbos specialistų rekomendacijų pagrįstumas, joje pirmiausia atsiranda naujų reiškinių.

Įprastinėmis sąlygomis prižiūrima bk išlaiko tam tikrą pusiausvyrą, t. y. nepažeidžiamas prigimtinis gyvos kalbos raidos polinkis ir kartu patenkinamos kalbinės bendruomenės reikmės. Ar galime manyti, kad dabartinė mūsų bendrinė kalba išlaiko tokią pusiausvyrą? Drįsčiau teigti, kad ši pusiausvyra yra gerokai pažeista, ir tą aiškiai rodo naujų reiškinių funkcionavimo dabartinėje bk vartosenoje ypatumai bei visuomenės reakcija į tuos reiškinius.

Kalbotyros vadovėliuose esama požiūrio, kad kalba kinta pamažu, kalbantiems to visai nepastebint: „Ir be specialių sociologinių tyrimų aišku, kad kalbinė bendruomenė mano, jog ji šiandien šneka lygiai taip kaip vakar, kad dabartinė karta kalba lygiai taip, kaip kalbėjo jos tėvai" (Karaliūnas 1997: 49). Negana to, teigiama, kad „individas nesuvokia nei kalbos dėsnių", nes „kalbos reiškiniai niekada kalbančiųjų nekritikuojami ir kiekviena tauta apskritai yra patenkinta ta kalba, kurią ji gavo ir vartoja" (ten pat).

Dabartinė mūsų bk padėtis ir be specialių tyrimų atrodo visai priešingai: kalba ne pamažu evoliucionuoja, o kartais, regis, yra krečiama revoliucijos karštligės. Pirma, kalbinė bendruomenė jaučia kalbos pokyčius ir įvairiais būdais į juos reaguoja, dažniausiai reikšdama nepasitenkinimą dėl apčiuopiamiausių naujų dalykų, kurie griauna buvusius įpročius, kelia kasdienės vartosenos maišatį (pavyzdžiui, piktinamasi naujų svetimybių antplūdžiu, nelietuviškų tikrinių žodžių originalo rašyba, nelietuviškomis intonacijomis viešojoje vartosenoje ir pan.). Antra, per staigūs kalbos pokyčiai didina skirtingų kalbinės bendruomenės kartų ir sluoksnių atotrūkį ir kartais gresia nesusikalbėjimu. Argi ne taip yra dabar, kai vyresnės ir net vidurinės kartos kalbininkams, prašomiems patarimo dėl kokių naujų žodžių vartosenos, tenka pirmą kartą susidurti ir aiškintis, kas yra, pavyzdžiui, *didžėjus, draivas* ar *singlas*, t. y. tai, kas jaunimui jau tapę įprasta ir

įaugę į jų kalbą. Net kai kurios naujos svetimybės, specialiai stebėtos, atrinktos ir traukiamos į nevartotinųjų sąrašus, kai kam atrodo atsitiktinės, negirdėtos. Rastume ir daugiau pavyzdžių, rodančių, kad per smarkūs dėl naujovių atsiradę pokyčiai atsisuka prieš pačią visuomenę: kai kurie kalbos lygmenys ir vartojimo sritys darosi pernelyg variantiški, ir kalbos vartotojai, turėdami nuolat spėlioti, kur, kada ir ką rinktis (beje, neretai ir dėl to, kad įtiktų „tiems kalbininkams") – ima nepasitikėti savimi ir kalbà, kuri įprastomis sąlygomis turėtų būti išmokstama mokykloje ir vėliau gyvenime nesudaryti didesnių keblumų.

Taigi mūsų bendrinė kalba ne visuomet beišgali nekliudoma atlikti svarbiausias savo funkcijas, o sąmoninga kalbinė veikla, nors kartais ir išoriškai aktyvi, vis dėlto nepajėgia atsverti stichijos veržimosi. Ieškodami būdų, kaip atgauti pusiausvyrą, iš arčiau pažvelkime į stichišką naujų reiškinių radimąsi ir jų funkcionavimo vartosenoje ypatumus.

Žvelgdami į esamą dešimtmetį, galime apčiuopti tokius kalbos procesus, kurie ramesniais laikais būdavo arba labai nežymūs, arba išryškėdavo tik per gerokai ilgesnį laiko tarpą. Čia turima galvoje ir bk funkcijų plėtojimasis įvairiose visuomenės gyvenimo srityse, ir pačiōs kalbos vidiniai pokyčiai (plg. Rudaitienė, Vitkauskas 1998: 11–29). Pavyzdžiui, prieš 10–15 metų atsiradęs koks naujas žodis atrodydavo vos ne kaip įvykis, o dabar kasdien ant mūsų griūte griūva *dresingai, mobingai* ir *roumingai, dypai, čipai* ir *klipai, steperiai* ir *steipleriai*... Vartydami beviltiškai senstančius žodynus, nerasime nė tokių su mumis jau visiškai susigyvenusių žodžių, kaip *jogurtas, makiažas, reitingas*, ar reikšmių (pavyzdžiui, *stilistas* parankiniuose žodynuose yra „rašytojas, rašantis geru stiliumi" ir „stilistikos specialistas; stiliaus, kalbos taisytojas", o dabar dar – ir „mados kūrėjas"). Pakeliui į naująjį „Bendrinės kalbos žodyną", reikia manyti, yra *sauskelnės, žiniasklaida* ir virtinė kitų beįsigalinčių naujadarų.

Nors paprastai pripažįstama, kad „žodžiai yra kaitliausioji ir atviriausioji kalbos sistemos dalis" (Palionis 1985: 212), apčiuopiamų naujų reiškinių randasi ir gramatinėje sistemoje. Pasikeitė net grafinis lietuviško teksto vaizdas: nelietuviškiems tikriniams vardams ir pavadinimams įsileidome svetimų rašmenų, žodžio (tegul ir svetimo) rašytinį vientisumą laužo apostrofas. Intonacijos, ir tos kartais nebeatlaiko svetimo poveikio, nebetenka mums įprastų kalbos ritmo, balso kaitos ypatybių.

Į visa, kas atsiranda nauja, galime žiūrėti keliais atžvilgiais: 1) ar tai iškilę mūsų pačių kalbos dirvoje, ar atsiradę dėl kitų kalbų poveikio; 2) ar tai stichiškai susiklostęs naujas reiškinys, ar sąmoningos kalbinės veiklos rezultatas; 3) ar tai vienadienė, ar turinti polinkį plisti naujovė. Turint galvoje sąmoningai tvarkomą, prižiūrimą ir norminamą bendrinę kalbą, daugiausia rūpesčių kelia, be abejo, tai, kas jai svetima, ir tai, kas klostosi stichiškai, o šitie du naujovių ypatumai dabartinėje vartosenoje, atrodo, ima viršų. Todėl, palikus šone sąmoningai diegiamas ir palaikomas kalbos naujoves (nemažą dalį čia sudarytų tikslingai tvarkoma įvairių sričių terminija), toliau rūpės parodyti, kokios tos stichiš-

kai kylančios naujovės įvairiarūšės, nes kaip tik jų nevienodumas pirmiausia ir turėtų lemti skirtingą mūsų požiūrį į jas.

Apskritai visa, kas nauja, dažnai kelia įtarumą, nepasitikėjimą ar net baimę. Štai prieš keletą metų jauna rašytoja viename interviu prisipažino turėjusi daug vargo su savo kūrinio redaktore, kuri braukusi iš teksto visa, ko neradusi įteisinta norminamuosiuose kalbos darbuose, vadinasi, atmetusi ir tai, kas nauja. Čia, žinoma, jau kraštutinumas, kai nesuvokiama pirmiausia meninės kalbos specifika ir apskritai natūralus pačios kalbos poreikis nuolat atsinaujinti, nes nekintanti, nesiplėtojanti kalba – jau mirštanti kalba.

Taigi – į kokias naujoves galime žiūrėti ramiai, o kokių turėtume saugotis, net gintis?

Laikinosios naujovės ir natūralioji atranka

Pagal vartojimo dažnumą ir paplitimą naujoves sąlygiškai galima skirti į dvi grupes: 1) laikinąsias naujoves ir 2) plintančius vartosenoje naujus reiškinius.

Laikinųjų naujovių likimą lemia natūralioji atranka – jos net neišsirutulioja iki reiškinio, o tik atlieka savo funkciją tam tikrame kontekste ir išnyksta. Tai vienkartiniai, situaciniai (bent jau kasdienei mūsų vartosenai neaktualūs) skoliniai ar naujadarai, vadinamieji okaziniai dariniai (Paulauskienė 1994: 53), taip pat įvairūs atsitiktiniai ar kontekstiniai variantai ir pan.

Naują, nežinomą žodį neretai linkstama paaiškinti, vienaip ar kitaip apibrėžti, kad adresatas, pirmą kartą su juo susidūręs, neliktų informacijos akligatvyje: *Pažintis su vynu prasidėjo nuo pažinties su* ***someljė*** *– žmogumi, kuris restorane pataria lankytojams išsirinkti vyną ir suderinti jį su valgiais* LR 1998 02 13. ***Mobingas*** *[...] tai naujas ir taiklus žodis, kilęs iš anglų kalbos ir reiškiantis „užsipulti, imti ką nors barti, plūsti". Šiandien šiuo žodžiu apibūdinamas „psichoteroras darbo vietoje"* R 1998 11 04 ir pan.

Naujadarams bent apytikriai suprasti kartais nereikia nė minimalaus konteksto (pvz., ***kultūrpelkė*** LR 1998 09 08, ***verslavyris*** R(Br) 1998 11 21), o kartais jų prasmė paaiškėja tik perpratus kalbamą situaciją. Pavyzdžiui, pagal žodį *akiratis* pasidarytas *ausiratis*. Kontekstas toks: radijo žurnalisto (sporto komentatoriaus) teiraujasi: *[...] priminkite, kiek jau laiko esate dingęs iš mūsų akiračio, o tiksliau –* ***ausiračio*** R 1997 03 10. Kitam autoriui prireikė ironiškai įvardyti nesamą padarą – ***gyvatvabzdį***, mat įsivaizduoti tokią rūšį esant jį paakino gramatiškai ir stilistiškai sujauktas sakinys: „Vykdant darbus per miškus, darbuotojai gali būti sugelti gyvačių ir kitokių nuodingų vabzdžių" ŠA 1996 08 31. Naujadaro autorius gali ir pats išsamiau paaiškinti naujo žodžio atsiradimo priežastis ir būdą. Pavyzdžiui, M. Kontrimaitė žinutėje apie „Poetinį Druskininkų rudenį '98" rašo:

Šiaip jau paskutinis vakaras vis labiau virto ***žaimu****. Tai – mano sukurtas naujadaras iš žemaitiško žodžio žáimotis, – kaip čia tiksliau išvertus – maždaug – „išsidirbinėti". [...] Taip siūlau*

gražiai ir tautiškai skambiai vadinti visus hepeningus, performansus bei kitokį postmodernistinį fluksizmą Dvd 1998 11 06.

Čia geras pavyzdys gali būti ir vaikų kalba: mokydamasis kalbėti, pažinti kalbos išgales, vaikas susikuria savų žodžių, kurie esti suprantami tik jo artimiausioje aplinkoje, dažniausiai – šeimoje. Pavyzdžiui, be specialaus paaiškinimo vargu ar būtų suprastas žodis ***sijõnė*** (tai neturi nieko bendra su žodžiu *sijonas*). Paprasčiausiai vaikas, žinodamas veiksmažodį *sijoti*, bet nežinodamas ar pamiršęs, kaip vadinti daiktą, su kuriuo atliekamas tas veiksmas, t. y. *sietą*, klausia: *Mama, kur padėjai mano* ***sijonę****, su kuria vasarą smėlį sijojau?* (iš veiksmažodžio pasidaro daiktavardį su sau pažįstama priesaga *-onė*, nes savo kalboje jau turi *dėlionę*, yra girdėjęs *kaponę*). Dar keli vaikų kalbos naujadarai: ***paslėpà*** „slėptuvė", ***lìkenos*** „atliekos, likučiai", ***apvilkinỹs*** „drabužis", ***darbórankiai*** „darbo įrankiai".

Neretas atvejis, kai autoriaus raišką varžo daiktavardžio giminės kategorijos ypatumai (plg. Paulauskienė 1994: 153–165), todėl, esant reikalui, gali būti pasidaroma (arba per vertimus ateina) norminamuosiuose veikaluose nefiksuotų žodžių formų. Tarkim, prireikus moteriškosios giminės *kalvio*, pasidaroma *kalvė* (pavyzdžiui, žurnalistė apie savo darbą sako: *esu trumpųjų naujienų reportažų* ***kalvė*** LA 1998 06 06). Neparankiam, nelinksniuojamam tarptautiniam žodžiui *atašė* prikabinama moteriškąją giminę žyminti priesaga: *Štai mūsų kultūros* ***atašiūtė*** *Švedijoje. Graži, miela mergina, ištekėjusi už švedo* LM 1999 09 11. O štai kaip grindžiamas formos *auklis* atsiradimas:

Ar vyrai gali būti auklės, sekretorės, akušerės? Prancūzijoje jie nebijo rinktis nevyriškų profesijų. Tiesa, profesijų pavadinimai „direktoriaus asistentė", „kosmetologė" ar „auklė" dar neturi vyriškų atitikmenų, bet tai nieko nereiškia. Turėti vyrą auklę – ne vieno mažylio svajonių viršūnė. Toks ***„auklis"*** *greičiau bėgioja, o apie futbolą ir automobilius išmano geriau nei jų kolegės* R(J) 1997 09 06.

Jokios nuostabos nesukeltų pasakymas, kad ***popžvaigždė vedė fotomodelį***, nors *popžvaigždė* – moteriškosios giminės daiktavardis – čia įvardija vyriškosios lyties asmenį, o *fotomodelis* – atvirkščiai – vyriškosios giminės daiktavardis, o žymi moteriškosios lyties atstovę. Dar palyginkime sakinius: *Visi* ***modeliai*** *pasijuto* ***nuskriaustos*** R(J) 1994 12 10. *Ar* ***supermodeliai*** *labai pavydi* ***viena kitai****?* R(Br) 1995 07 01. ***Paleista*** *iš kalėjimo* ***modelis*** *S. Slater [...] neslėpė savo džiaugsmo* LR 1996 10 09. Šitą giminės derinimo neatitikimą pamato kalbai atidus humoristo žvilgsnis, ir vyrams vadinti iš *žvaigždės* padaromas ***žvaigždinas*** kaip kad iš *katės* – *katinas*. O iš *modelio*, kai kalbama apie madas demonstruojančias darželinukes, natūraliai žurnalistų pasidaroma ***modeliukė***. Dar keletas panašių darinių: *[...] kad užgiedojo išėjęs – tikras* ***lakštingalas!*** R(J) 1996 06 29. *Ne veltui [...] poetai apdainuoja moterį, motiną, namų židinio saugotoją, išmintingą patarėją [...] ir galiausiai* ***„perkūnsargę"****, suteikiančią pusiausvyrą visos šeimos psichoemocinei būsenai* R(Br) 1995 09 09. *Jį taip traukė didingumas, tarsi jį pagimdė ne motina, o* ***paminklė*** R(J) 1996 12 21. *Ir galbūt šitos patirties vyras netraktuotų taip, kaip mano* ***personažė*** LM 1997 03.

Laikinosios naujovės – dažniausiai individualumo išraiška, todėl jų daugiau galima rasti kodifikuotų normų menkiau varžomose kalbos vartojimo srityse – grožinėje literatūroje, šnekamojoje kalboje, taip pat publicistikoje, – ten, kur reikia įtaigumo. Kartais tokios vienadienės naujovės imamos vartoti ir plačiau, bet retai kada išeina už nedidelio kolektyvo ar socialinio sluoksnio vartosenos ribų, o jeigu ir išeina, gali būti paprasčiausiai nesuprastos. Antai laikraščio skaitytojas piktinasi radęs nesuprantamą žodį ***vlaberizmas***: „Bet to žodžio jokiame tarptautinių žodžių ar filosofijos žodyne neradau“ D 1996 07 18. Redakcija gauna aiškinti, kad tai žinomo karikatūrininko Vladimiro Beresniovo kuriamus aforizmus pavadinantis žodis, sudarytas iš pirmųjų autoriaus vardo ir pavardės skiemenų (D 1996 07 20).

Jei tokia naujovė pasidaro visuomeniškai tikslinga, ji „pasigaunama“, gali plisti ir tampa visuotinės vartosenos nuosavybe. Taigi laikinosios naujovės šiaip neturėtų kelti nei baimės, nei pavojaus, nebent imtų plisti ir paaiškėtų, kad jos kuo nors ydingos kalbos sistemos požiūriu.

Tarpinis naujovių gyvavimo atvejis – kalbos madų, „keleto sezonų“ dalykai, kurie nusitveriami kaip aktualijos, bet ilgainiui pasitraukia bent iš aktyviosios vartosenos. Antai greta karybos termino *mobilizacija* šnekamojoje kalboje (ir ją atspindinčioje publicistikoje) laikinai atsirado ironišką atspalvį turintis homonimas, pasidarytas iš žodžio *mobilus, -i*: *telefoninė* ***mobilizacija*** (ŠA 1991 02 06), kurio reikšmė apytikriai būtų „visuotinis apsirūpinimas mobiliaisiais telefono aparatais“.

Vienas iš įdomesnių šios rūšies naujovių pavyzdžių – padažnėjęs moteriškosios giminės formų vartojimas šalia vyriškosios tais atvejais, kai pati viena vyriškosios giminės forma ir šiaip gali turėti apibendrintą, abiem giminėms būdingą reikšmę. Kalbotyros terminais tariant, vyriškosios giminės formoms būdinga neutralizacija. Pavyzdžiui, sakydami *Ta poezija įkandama* ***kiekvienam*** *poezijos* ***mėgėjui***, žodžiu *mėgėjas* pavadiname apskritai tam tikros grupės abiejų lyčių žmones. Bet autentiškas sakinys iš literatūros kritikos rašinio toks: *Kad sava gimtąja kalba parašyta poezija, įkandama* ***kiekvienam*** *ir* ***kiekvienai*** *poezijos* ***mylėtojui(-ai)****, pasiekė ir pasiekia poezijos aukštumų, yra įrodę ir mūsų* ***poetės*** *ir* ***poetai*** *[...]* Dvd 1995 02 03. Akivaizdu, kad toks moteriškosios giminės formų vartojimas čia yra perteklinis, bet skatinamas feminizmo idėjų ir remiamas kitų kalbų pavyzdžio. Štai ištrauka iš užsieniečio autoriaus parodos recenzijos:

Pabaigoje – priekaištas projekto kuratoriams, taip nevykusiai išvertusiems parodos pavadinimą. Manau, jog pats autorius net nenumano, kad kūrinys **„Nuspalvink pats“** skirtas tik vyriškos giminės atstovams, todėl šiandieninių papročių bei socialinių politinių aktualijų kontekste toks pavadinimas yra siaubingai nekorektiškas. Civilizuotose šalyse jau senokai visur vartojamos abi giminiuojamų žodžių formos (pats / pati), o ypač tokiais iškilmingais atvejais LM 1997 04 12.

Šitokiu žvilgsniu žiūrint, tokia pat „siaubingai nekorektiška“ turėtų atrodyti ir mūsų tautosaka, nebent ir jai suteiktume „civilizuotą“ pavidalą: *Ko pats / pati nenori, to kitam / kitai nedaryk* ir t. t. Gerai, jei moteriškosios giminės formos iš tiesų tekste atlieka skiriamąją funkciją ir vartojamos tikslingai (pavyzdžiui, skelbimuose, ieškant darbuotojų, tikrai kartais reikia parodyti, kad pageidaujamo asmens lytis nesvarbu: *Firmai reikalingas* ***buhalteris*** *arba* ***buhalterė***); vien vyriškosios giminės forma *buhalteris* galėtų kelti neaiškumų, ar moterys gali atsiliepti į tokį skelbimą. Bet primygtinai peršamos perteklinės formos išprovokuoja kad ir tokį skelbimą: *Atsakingi* ***asmenys,*** *atsakingos* ***asmenės!*** *Švariai nusiplovę rankas, neišneškime muilo!* KD 1998 12 31. Be to, pažiūrėkim, kaip atrodytų, pavyzdžiui, mūsų teisės kodeksai, jei juose be atodairos būtų imta greta vyriškosios giminės formos rašyti ir moteriškąją. Štai koks būtų Baudžiamojo proceso kodekso 265 straipsnis: *[...]* ***kaltintojas, -a, teisiamasis, -oji, gynėjas, -a, nukentėjusysis, -ioji*** *ir jo ar* ***jos atstovas, -ė,*** *taip pat* ***civilinis ieškovas, -ė, civilinis atsakovas, -ė*** *ir jų* ***atstovai, -ės*** *turi lygias teises teikti įrodymus [...].*

Taigi duoklę madai kartais atiduoda ir kalba. Vertinant panašius kurį laiką gyvuojančius reiškinius, reikia žiūrėti, ar nedaro jie kokio neigiamo poveikio, nesvarbu, kad ta mada gal greitai praeis. Antai ne taip seniai buvusi madinga ***lambadà***. Kol žurnalistai išmoko ją kirčiuoti, ir mada praėjo, bet niekas nėra tikras, kad vėl kada negrįš.

Plintančios naujovės ir dirbtinė atranka

Dalis naujovių dėl įvairių priežasčių plinta. Štai čia ir turėtume sutelkti daugiausia dėmesio ir aiškintis, kaip jos plinta, kaip leidžia šaknis mūsų kalbos dirvoje, kurios reikalingos mūsų kalbai, o kurių atsisakytina.

Plintančios naujovės kurį laiką gali gyvuoti ir taip pat natūraliai arba prievartiniu būdu (per kodifikaciją) pasitraukti iš vartosenos (pavyzdžiui, *sponsorius* ir jo vediniai, vartosenoje viršūnę pasiekę apie 1992–1993 metus, Kalbos komisijai 1993 m. pabaigoje tarus žodį, iš viešumos tikrai yra bebaigią išnykti). Kitais atvejais plintančios naujovės vartosenoje įsitvirtina ir gali pereiti į kalbos struktūrą.

Kad naujovė plinta, pirmiausia rodo vartosenos duomenų statistika, t. y. vartojimo dažnumas ir įsigalėjimas įvairiose bk vartojimo srityse. Kitas plitimo požymis – šakojimasis kalbos sistemos požiūriu. To šakojimosi būdai priklauso nuo reiškinio kalbinių ypatumų, pirmiausia nuo kalbos lygmens.

Leksikos naujovės ilgainiui aplimpa dariniais, pvz.: *pilstukas – pilstukininkas, dešrainis – dešrainininkas* (pavyzdys iš reklamos: *Ar jau įsirašei į* ***dešrainininkų*** *gretas?* LR 1998 05 07). Svetimybės atsineša giminiškų žodžių (*kantri muzika – kantristas – kantriteka; grafiti – graferis* ir pan.). Kad naujas žodis galėtų tinkamai funkcionuoti, su ta pačia šaknimi skolinama ar daroma, ko labiausiai reikia: 1) daikto pavadinimas, 2) veiksmo pavadinimas, 3) veiksmo atlikėjo pavadinimas,

4) daikto ar veiksmo ypatybės pavadinimas ir kita: *hakeris – hakeriauti, paparacis – paparaciškas, -a (**paparaciška** nuotrauka* KV 1998 09 25), *serveris – serverynas, ofisas – ofisininkas – ofisinis, -ė (**ofisinė** pramoga* R 1998 05 28). Savotišką naujadaro *žiniasklaida* tvirtinimąsi vartosenoje rodo tuoj atsiradę perdirbiniai ***purvasklaida*** (LA 1997 12 07) – ***purvasklaidininkas*** (R 1998 06 01) ir pan.

Pati kalba turi šiokių tokių apsaugos priemonių nuo leksikos svetimybių šakojimosi. Pavyzdžiui, net tie, kurie vartoja *printerį*, neima *printinti* (Klimavičius 1997), nes yra savas veiksmažodis *spausdinti*. Bet natūralioji atranka paprastai esti per silpna, kad be sąmoningo įsikišimo kalboje liktų tik tai, ko iš tiesų reikia.

Svetimą žodį ne taip sunku pastebėti, kaipmat nusitverti ar jo vartojimu pasipiktinti, net pasišaipyti, pažaisti, paieškoti netikėtų sąskambių: *Kol tūkstančiai žmonių trypė ir lingavo pagal **kantri** muziką, šimtai susirinkusiųjų **kantriai** laukė eilėse prie tualetų* LR 1998 06 29.

Žodžių reikšmių pokyčiai, nauja frazeologija norminimo požiūriu turbūt patys kiečiausi riešutai. Tie pokyčiai nėra visai lengvai apčiuopiami, nes ne visada paprasta nustatyti, ar tai savos kalbos raidos rezultatas, ar kitų kalbų paveiktas reikšmės poslinkis (plg. Klimavičius 1985: 197–199; Jakaitienė 1997: 5), į kurį būtų galima žiūrėti kaip į priimtiną jau turimos reikšmės plėtimą ar perkėlimą, ar tai tikrų tikriausias reikšmės vertalas, netelpantis į kokio žodžio ar semantinės grupės reikšmių sistemą.

Pavyzdžiui, ne taip seniai veiksmažodis ***šildyti*** vartosenoje įgavo žodynuose nefiksuotą reikšmę, kurią nesunkiai suvoktume iš sakinio: *Koncerte, prieš pasirodant viešniai iš Olandijos, publiką **šildė** žinoma mūsų popgrupė.* Žinoma, į tokį kontekstą veiksmažodis *šildyti* pateko ne be kitų kalbų poveikio, bet visai pateisinamai, nes tokia vartosena turi atramą mums įprastų to veiksmažodžio reikšmių sistemoje.

Sudėtingesnis kito žodžio – būdvardžio ***gyvas, -a*** reikšmės pokytis. Vartosenoje plinta junginiai *gyva muzika* (*laida* ar pan.), *gyvai groti*, reiškiantys, kad veiksmas tuo pačiu metu, čia pat ir atliekamas, ir stebimas – kaip priešprieša anksčiau įvykusiam ir tik per įrašą kartojamam veiksmui: *„Eurovizijos“ organizatoriai, taupydami konkursui skirtas lėšas, nusprendė, jog koncerte **„gyvai“** dainuos tik vokalistas, o visa kita muzika skambės iš įrašų* R 1999 03 19. *„Jaunimo estrada“ yra fonograminės muzikos festivalis, bet grupėms, labai pageidaujančioms groti **gyvai**, tokia galimybė teikiama* KV 1997 02 28. *„Sveiki ponai, gal norėtumėte užsukti? Pas mus šįvakar pornografija **gyvai**“, – [...] užkalbina stilingas ilgaplaukis jaunuolis* LR (S) 1998 10 02. Kartais čia dar pavartojamas ir būdvardis *tikras, -a*: *Diskoteka šiame klube vyksta kiekvieną dieną, penktadieniais skamba **tikra** muzika* R 1996 10 05. ***Tikrojo** garso koncertas iš LNK koncertinės studijos* KV 1995 10 07. *Gyva muzika* mums pirmiausia reiškia „nuotaikinga, veržli, pagauli“, o sankryžoje su ta naująja reikšme pati vartosena meta iššūkį. Perskaitykime Laidotuvių rūmų reklamą: *„Lakrima“ turi tris šarvojimo sales. [...] Brangiausioje skamba **gyva muzika*** LR 1997 10 04.

Svetimos reikšmės ar ištisi frazeologiniai junginiai kartais taip nepastebimai įsilieja į vartoseną, kad su jais imama elgtis kaip su savais. Čia ribos tarp sava ir svetima bemat išnyksta, žodžių junginiai perdirbinėjami, atrandama naujų kontekstų ir reikšmės atspalvių, jais mėgaujamasi. Šitaip atsiranda priežodis ***Žmogus žmogui – sponsorius*** LM 1993 11 13. Žargoninį posakį *užmušti laiką* Jurgis Gimberis iššifruoja taip. Į klausimą *Kaip* ***užmušti laiką***? jis atsako: *Galima ir su pagaliu – kol prisitaikai, kol pataikai...* KD 1997 10 11. Perdarius posakį *viščiukus skaičiuoja rudenį* (dėl šio žr. Petkevičienė 1995), imama skaičiuoti viskas: ***Bėgikus skaičiuoja rudenį*** R 1997 09 24; ***Gražuoles skaičiuosime rudenį*** R 1997 09 18; ***Viščiukus skaičiuoja rudenį****, o gimnazijas?* Dlg 1998 04 17 ir t. t.

Pastaraisiais metais viešojoje (!) vartosenoje vis labiau plinta žargoninis pasakymas ***važiuoja stogas***. Jis patenka į valdžios vyrų lūpas (*Seimo pirmininko [...] nuomone, dėl antikagebistinių įstatymų „kai kam jau* ***stogai važiuoja***" PB 1998 07 17; *Norėjau suderinti atostogas ir darbą. [...] Liaudiškai tariant,* ***buvo pradėjęs stogas važiuoti*** LR 1999 02 02), perdirbamas į *stogų važiavimo metą* (D 1995 10 12; LR 1998 07 20), ieškoma sąsajos su tiesiogine *stogo* reikšme:

Per sovietmetį ta vieta nebuvo užstatyta, atvirkščiai, buvo nugriauta per stebuklą išlikusi nedidelė Evangelikų liuteronų bažnyčia, kurią grįžusi iš Sibiro dar mačiau, tiesa, ***be stogo****. Anuomet neatsirado kelių tūkstančių sovietinių rublių jos stogui sutvarkyti, o dabar manau, kad gal biržiečiams* ***„stogai nuvažiavę"****, jei neprisimena savo miesto istorijos* LA 1998 08 26.

Ir atvirkščiai, pačiam *stogui* suteikiama „galvos", „sąmonės" reikšmė (pvz.: *„į stogą" duoda stipriai, ypač Lurde, kur mes atvažiavome naktį* ŠA 1998 05 16).

Panašiai nusitvertas žodis ***vinis***, kalbant apie kokio renginio svarbiausią dalį, akcentą, viršūnę, ir, nė neišgirdus perspėjimo, kad „ne mūsų ta vinis" (Klimavičius 1992), padaromas viso straipsnio ašimi: vienas ansamblis folkloro festivalyje – *ugninga vinis*, kiti ansambliai – *vinelės*, o pati tos šventės viršūnė – *tikras uknolis*. Vadinasi, riba jau peržengta: *vinis* straipsnio autoriui – mūsų (ŠA 1998 05 30).

Dar nepastebimiau, lėčiau naujovės smelkiasi į gramatinę sistemą. Jei svetima naujovė neprisitaikiusi prie gramatinės sistemos, dažnai ilgiau ar trumpiau konkuruoja keli variantai. Svetimų nelinksniuojamųjų daiktavardžių ir jų linksniuojamųjų variantų konkurencija (*hobi : hobis*) gali būti geras pavyzdys, kad viena pati natūralioji atranka bejėgė atsijoti nepatogias nekaitomąsias formas, kai jų atsiranda ypač daug. Pastaraisiais metais pradėti vartoti nekaitomi skoliniai *kari, kivi* ir kiti niekais verčia susiklosčiusį polinkį, įteisintą ir norminamuosiuose darbuose, panašius žodžius linksniuoti. Vėl vartojama *brendi, bikini, žaliuzì*, nors įteisinta *bikinis, brendis, žaliuzės* (TŽŽ: 1985).

Antra vertus, negalima sakyti, kad pačioje vartosenoje polinkio linksniuoti nėra. Gyvąją kalbą jaučiantys vartotojai linksniuoja net nekaitomais pripažintus žodžius *želė, reziumė, spageti*; iš nelinksniuojamos *mis* atsiranda *misė* (*paskelbė naująjį Lietuvos mis ir* ***vicemisių*** *trejetuką* JG 1991, Nr. 9; *galėsite [...] pasiginčyti berinkdami Lietuvos* ***misę*** KV 1993 06 04). Linksniuojamas net *kazi-*

no (kurį, beje, prieš karą linksniavo „Lietuvos aidas“: *Prisirinko pilnas* ***kazinas*** *arabų* 1937 10 23, cit. iš LA 1997 11 14); plg. šių dienų televizijos kalbėtoją: *Jos sūnus tam* ***kazinė*** *pralošė jos namus* (nors paskui „pasitaiso“: *tam kazinò*) LTV(P) 1994 01 18.

Palikti naujas nelinksniuojamąsias formas natūraliajai atrankai, t. y. manyti, kad „pati vartosena parodys“, turbūt netikslinga. Kalbos komisijos rekomendacijos dėl kai kurių tokių naujažodžių linksniavimo (*euro, kari*) yra, nors dalinis, bet bent šioks toks problemos sprendimas (plg. Dobelienė 1997).

Skolinti kalbos vienetai gali leisti šaknis toliau – prasideda vadinamoji kalbų interferencija, kai perimami ne tik patys svetimi vienetai, bet ir žodžių santykiai (Karaliūnas 1997: 345–347). Pavyzdžiui, nusistovėjusius mūsų sakinio sandaros, žodžių tvarkos, net intonavimo ypatumus vis labiau veikia svetimi nelinksniuojami ar hibridiniai pavadinimai – firmų, kolektyvų vardai, ypač kai jie tekste vartojami vieni, be gimininių paaiškinamųjų žodžių: *Taline* ***„Kalev“*** *įveikė* ***„Zagreb“*** LR 1997 10 23; *Prancūzų puolėjai sutrypė* ***„Barcelona“*** R 1997 10 18; *Po to* ***KamAZ*** *nugalėjo Krasnodaro* ***„Kubanė“*** R 1997 02 12 ir daugybė kitų pavyzdžių. Būna, kad firmos pavadinime yra lietuviškas linksniuojamas žodis, bet jį tarsi užblokuoja toliau einantis svetimas, ir visas pavadinimas tampa nelinksniuojamas: *kreipėsi į* ***„Krantas Shipping“*** *biurą; Tapkite* ***„Bitė GSM“*** *bičiuliu; [...] Su* ***„Bitė GSM“*** *kortele jau šiandien Jūs galite naudotis mobiliuoju ryšiu Danijoje* LR 1995 11 10; tiesa, vėliau *Bitė* imta linksniuoti: *Su* ***„Bite GSM“*** *– į Čekiją ir Italiją* D 1996 12 02. Ar ne dėl panašių nelinksniuojamų pavadinimų randasi jau ir tokių junginių: *netoli* ***„Širvinta“*** *parduotuvės; virš* ***„Nijolė“*** *salono* (Vaskelaitė 1997: 22–23)? Kažin ar labai toli ir iki pasakymo *Eisiu į* ***„Hermis Draudimą“***... Įsileisdami į gramatinę sistemą kokią naujovę, turime būti ypač atsargūs, juk kalnų griūčiai kartais irgi užtenka, kad krusteltų vos vienas menkas akmenėlis.

Naujovėms stichiškai įsigalėti labai palankus laiko veiksnys. Kuo ilgiau vartosenoje funkcionuoja nekodifikuotas naujas reiškinys, tuo didesnis vėliau gali būti prieštaravimas tarp realiosios ir kodifikuotos normos, turint galvoje, kad mūsų visuomenės kalbiniai įpročiai ir kalbinis sąmoningumas nėra tokie, kad visais atvejais būtų pasirinktas tinkamiausias variantas (vartosenoje pirmiausia atsiranda *vagnorkos*, o tada jau per jėgą jos imamos keisti *vagnorėliais* ir pan.).

Nauji reiškiniai plinta ne visiškai chaotiškai – galima įžvelgti vienokių ar kitokių dėsningumų. Bet nepamirština, kad informacinių technologijų amžiuje valstybė ar tauta vis labiau netenka uždarumo ir vis mažiau begali kontroliuoti, kas į ją patenka iš svetur. Taigi stichiškai besiklostančių reiškinių, reikia manyti, nemažės. Dėl to sąmoninga kalbinė veikla reikalaus vis daugiau pastangų ir vis sunkiau bus siekti pradžioje minėtos pusiausvyros.

Svarbiausias klausimas pasidaro toks: ką palikti savieigai, t. y. natūraliajai atrankai, o kur reikalinga dirbtinė, t. y. sąmoninga naujovių atranka. Atsakymą į šį klausimą turėtų lemti kalbos normintojų mokėjimas įžvelgti galimus vienos ar kitos naujovės įsigalėjimo padarinius. Iš dalies čia gali padėti vadinamasis

visuomeninio tikslingumo principas: jis „neleidžia atmesti tokių išplitusių naujovių, kurios ne griauna, o plečia kalbos sistemos ribas“ (Principai 1997: 2–3). Taigi pasidaro ypač svarbus platesnis žvilgsnis į bk raidą – jos planavimas. Vartotojams būtina parodyti ir naujovių vartojimo polinkius (pavyzdžiui, plg. Girčienė 1997, Kupčinskaitė 1997), ir kalbos raidos kryptį, o ne tenkintis pavienių naujų reiškinių vertinimu.

Kalbos naujovių norminimą turėtų sudaryti keli etapai: 1) naujovės fiksavimas, stebėjimas ir ryšių su panašiais reiškiniais nustatymas; 2) problemos formulavimas; 3) sprendimas, ar reiškinį palikti natūraliajai atrankai, ar mėginti dirbtinai veikti jo funkcionavimą; 4) rekomendacija (jeigu iškart negalima kodifikuoti) arba aiški teigiamoji arba neigiamoji kodifikacija; 5) teikinio diegimas vartosenoje.

Apibendrinamosios pastabos

Kaip vienas iš visoms kalboms būdingų raidos dėsningumų nurodoma tai, kad natūraliai besiplėtojančiai kalbai įvairios nekalbinės aplinkybės kelia tam tikrus reikalavimus, o „kalba, tenkindama tuos reikalavimus, keičia kokius nors savo struktūros elementus, bet keičia taip, kaip diktuoja susidariusi jos būklė, kaip leidžia vidinės kalbos išgalės“ (Golovinas 1982: 150). Turėdami galvoje pastarojo dešimtmečio bendrinę kalbą, negalėtume pasakyti, kad ji kinta natūraliai: labai stiprus kitų kalbų poveikis. Dėl to juo labiau yra prasmės kalbėti apie dirbtinę naujų reiškinių atranką.

Naujovės plinta ir struktūriškai, ir funkciškai, t. y. ir šakodamosi kalbos sistemoje, ir plėsdamos vartojimo sritis. Kalbėdami apie naujovių vertinimą, pirmiausia turime remtis vartosenos tyrimais: iš jų turi aiškėti naujovės atsiradimo laikas, vartojimo ypatumai (dažnumas, plitimas konkrečiose vartojimo srityse, leksinė ir gramatinė aplinka ir pan.). Svarbu ieškoti naujai pastebėto reiškinio ryšių su kitais panašiais reiškiniais, kitaip tariant, – žvelgti į naujoves sistemiškai, nes kaip tik tai gali padėti numatyti tos naujovės įsigalėjimo padarinius. Tada jau galima mėginti atsakyti į klausimą: ar ta naujovė tikrai mums reikalinga, ar nenustelbs įprastų raiškos priemonių, ar neskatins kitų nepageidaujamų reiškinių.

Iškart įvertinti naują reiškinį ir teikti griežtas rekomendacijas ne visada įmanoma. Tokiais atvejais naujovė tarsi paliekama likimo valiai, t. y., kaip mėgstama sakyti, – leidžiama spręsti patiems vartotojams, o paskui žiūrėti, kas gi iš to išeis. Vis dėlto, jei žvelgiame į priekį, turėtume stengtis aiškiau nustatyti, ką iš tiesų galima palikti savieigai, o kur būtina sąmoningai, kryptingai įsikišti. Kalbos vartotojai turėtų būti iš anksto orientuojami, įspėjami, taigi naujovei turėtų būti suteikta bent apytikrė kryptis – į kalbos normų ar į kalbos šiukšlyno pusę, kol subręs aiškus sprendimas.

Gauta 1999 03 19

ŠALTINIAI

D	–	„Diena“
Dlg	–	„Dialogas“
Dvd	–	„Dienovidis“
JG	–	„Jaunimo gretos“
KD	–	„Kauno diena“
KV	–	„Kalba Vilnius“
LA	–	„Lietuvos aidas“
LM	–	„Literatūra ir menas“
LR	–	„Lietuvos rytas“
LR (S)	–	„Lietuvos ryto“ priedas „Stilius“
LTV (P)	–	Lietuvos televizija (Panorama)
PB	–	„Panevėžio balsas“
R	–	„Respublika“
R(Br)	–	„Respublikos“ priedas „Brigita“
R(J)	–	„Respublikos“ priedas „Julius“
ŠA	–	„Šiaurės Atėnai“

Skaitmenys prie pavyzdžių rodo šaltinio leidimo metus, mėnesį, dieną.

LITERATŪRA

Dobelienė R. 1997: Bendra Europos valiuta turėtų būti *euras*. – *Lietuvos rytas*, 1997 05 28.

Girčienė J. 1997: Naujosios svetimybės spaudoje. – *Kalbos kultūra* 69, 64–68.

Golovinas B. 1982: *Kalbotyros įvadas*, Vilnius: Mokslas.

Jakaitienė E. 1997: Lietuvių kalbos žodžių reikšmių kitimas. – *Gimtoji kalba* 7, 1–5; 8, 1–4.

Karaliūnas S. 1997: *Kalba ir visuomenė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Klimavičius J. 1985: Semantiniai vertiniai ir motyvacijos pamokos. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 24, 197–222.

Klimavičius J. 1992: Ne mūsų ta *vinis*. – *Gimtoji kalba* 10, 29–30.

Klimavičius J. 1997: Ar visada reikia skolintis, jei yra savas. – *Lietuvos rytas*, 1997 10 29.

Kupčinskaitė A. 1997: Nelietuviškų kalbos elementų (dėmenų) vartojimo polinkiai. – *Kalbos kultūra* 69, 56–61.

Palionis J. 1985: *Kalbos mokslo pradmenys*, Vilnius: Mokslas.

Paulauskienė A. 1994: *Lietuvių kalbos morfologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Petkevičienė R. 1995: Ar gerai sakyti: *Viščiukus skaičiuoja rudenį*? – *Gimtoji kalba* 11, 10.

Principai 1997: Lietuvių bendrinės kalbos tvarkybos principai, kodifikacijos kriterijai ir jų taikymas / Patvirtinta Valstybinės lietuvių kalbos komisijos. – *Gimtoji kalba* 4, 1–3.

Rudaitienė V., Vitkauskas V. 1998: *Vakarų kalbų naujieji skoliniai*, Vilnius: Enciklopedija.

TŽŽ – *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985.

Vaskelaitė R. 1997: Bankas ir kubas. 1997 m. kovo 18 d. / Recenzija. – *Gimtoji kalba* 4, 22–23.

NEW LANGUAGE PHENOMENA: NATURAL AND ARTIFICIAL SELECTION

Summary

During the last decade standard Lithuanian has been rapidly developing. This is due to several reasons. There are remarkable changes not only in the lexis, a layer always likely to change, but also in grammar; there are changes even in the graphicshape of the Lithuanian text.

According to the frequency and distribution of the innovations, they can be divided into the following two groups: 1) transient innovations and 2) phenomena spreading in the language usage. Transient innovations perform their function in their context and become extinct. The statistics of the usage data (frequency and stability of the phenomenon in various spheres of language use) as well as the widening scope of the innovation from the point of view of the language system testify to the spread of the new phenomenon. In course of time the innovations can naturally or via codification become extinct.

Innovations should be subject to adjustment to the language norm at several stages, namely: 1) by recording the innovation, observing it and establishing relations with similar phenomena; 2) by wording the problem; 3) by proposing a solution – either by deciding that the phenomenon should be left to the natural selection or attempting to artificially influence its functioning; 4) by issuing a recommendation (if it is impossible to codify at once) or a clearly negative or positive codification; 5) by establishing the innovation in language use.

Whether the innovation should be left for the natural or artificial, conscious selection, should be decided by the ability of language users to foresee the possible consequences of the innovative usage.